

Shahid Bahonar
University of Kerman

An Analysis of Ruznāme in the Bureaucratic (Divāni) Texts

Nafise Irani¹, Mohammad Shadrooymanesh²

1. Department of Persian Language and Literature Education, Farhangian University, Tehran, Iran. E-mail: n.iranii@cfu.ac.ir (Email Times New Roman 9 Blue)
2. Department of Persian Language and Literature Education, Kharazmi University, Tehran, Iran. E-mail: shadrooy@khu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 9 May 2024
Received in revised form 24
June 2024
Accepted 2 August 2024
Published online 21 December
2024

Keywords:

*Estifā terms,
Bureaucratic (Divāni) Terms,
ruznāme,
ruznāmaj,
ruznāmje,
ruznāmcheh*

ABSTRACT

Purpose: Ruznāme/ruznāma is a Persian word that entered the Arabic language from Pahlavi ruznāmag in ancient times and was used in texts in that language as Al-Ruznamaj and Al-Ruznāmajah. In Persian, the varieties of Ruznāmaj, Ruznāmje, and Ruznāmcheh were also common and had many examples.

Method and Research: The research method in this article is description and through content analysis and the method of collecting sources in this library research. The "daftar-e ruznāme" was the most important and main Divāni tome where all the daily events, such as interventions, expenditures, and matters such as handing over responsibilities, complaints, events, and decrees issued, were written in order and day-by-day, along with their details.

Findings and Conclusions: Since what is said in general cultures about the idiomatic and legal meaning of ruznāmje is often not accurate. In this article, an attempt has been made to define and analyze the term "ruznāme" according to the first-hand sources of Estifā (Bureaucratic science) and its features and characteristics. Also, with the same approach, it has been tried to express the difference between the Daftar-e ruznāme and other similar Divāni tomes.

Cite this article: Irani, Nafise., & Shadrooymanesh, Initial. (2024). An Analysis of Ruznāme in the Bureaucratic (Divāni) Texts. *Journal of Iranian Studies*, 23 (46), 39-59. <http://doi.org/10.22103/jis.2024.23523.2611>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

One of the uses of registers was for recording financial and bureaucratic information. In the Estifā offices of each period, various registers were employed according to the needs of that office. Some of these registers even had the same name throughout history and in the offices of different periods (such as the "Law Register"), or had slight changes in their names (such as the "Ruznāme Register", which was also known as "Ruznāmaj", "Ruznāmjuh", and "Ruznāmcheh"). Some registers were specific to a certain period or office, or were used with different names and purposes in the offices of another period. It is believed that these registers differed from each other and were the result of various Estifā methods used in different periods. However, it is also possible that some of these names referred to the same register. Among the works that have addressed the divani registers separately and in detail, three books by Falak Alā Tabrizi, titled "Latāyef Sharafi", "Qanun al-Sa'adah", and "Sa'adat-nāme", belonging to the late Mongol period, have been extensively used to define the term "ruznāme". The third instruction of these three works, titled "On the Principles of Registers", is dedicated to seven divani registers in seven chapters. The registers mentioned there are: "Ruznāmje"; "Tawjihāt"; "Law"; "The Register of Specified Expenses"; "The Register of Levies"; "The Separate Register"; "The Comprehensive Register". It seems that authors who have noted and explained the divani registers have referred to the most important and practical registers. It is highly probable that other registers were also used in the offices of those periods, which were not deemed necessary to define and explain, and for some reason, were not mentioned.

Methodology

"The research method in the present article is descriptive and based on content analysis. The objective of this research is to identify the components of the "Ruznāme Register" as referenced in various sources such as dictionaries and encyclopedias, which are not without some leniency. However, the most reliable sources in this field are the specialized texts of Estifā knowledge, written by the bureaucrats, where scattered yet documented references to the Ruznāme Register and its details can be found. Some of these sources have been published, while others remain as manuscripts; therefore, the method of collecting sources in this research is library-based. In this study, we will independently and in detail examine the Ruznāme Register, its necessity, importance, method of writing, and the dos and don'ts of its writing, based on the Estifā sources from the Mongol and Timurid periods. We will also briefly mention its continuation or changes during the Safavid and Qajar periods.

Discussion

"Ruznāme Register [Other forms: Ruznāmaj, Ruznāmjuh, Ruznāmcheh; plural: Ruznāmejāt] The "Ruznāme Register" was the most important and principal Divāni tome where all daily events, such as revenues and expenditures, the assignment of responsibilities, complaints, occurrences, and issued decrees were recorded sequentially and day-by-day with their details. Ruznāme is a Persian word (composed of: Ruz [day] + Nāme [letter/document]). This term, from ancient times, entered the Arabic language from Pahlavi (Ruznāmag) and was used in that language as "Al-Ruznāmaj" and "Al-Ruznāmjuh" in texts. One of the oldest Arabic sources where "Al-Ruznāmaj" is used with its bureaucratic application is the Mafātīḥ al-'Ulūm (Khwarizmi 1895: 54). Its status as a loanword from Persian is confirmed in Persian dictionaries (for instance, see under Ruznāmaj and Ruznāmjuh in Dekhoda 1334; Mo'in 1377; Anvari 1381).

Other Names for the Ruznāme Register:

1. Daftar-e Ta'liq: As mentioned in Sa'adat Nama (Falak Ala Tabrezi 4190 Aya Sofya: 58r), Lata'if Sharifi (Falak Ala Tabrezi 1381: 432), and, based on these sources, in Nafayes al-Funun (Shams al-Din Muhammad Amuli 1381: 1/313), another name for the Ruznāme Register was "Daftar-e Ta'liq". However, it should be noted that "Daftar-e Ta'liq" fundamentally differs from "Ta'liq", which is among the types of Divāni documents. The term "Ta'liq" referred to a kind of promissory note lacking the registration marks and seals of the Mustawfi (fiscal officers) (see Shadrooymanesh and Irani 1396: 187-205). The Daftar-e Ta'liq or Ruznāme was a register where the income, expenditures, and financial events of each day were recorded (see Anvari 1373: 250; Sharik Amin 1357: 152). It should also be mentioned that "Ta'liq" in the absolute sense of a written document was also used in historical texts and has documented examples.

2. Umm al-Hisab: According to the Risala-i Siyaq, since the Ruznāme forms the primary core of the Daftar-i Taujih and Daftar-i Awarija, and the accounts are transferred from this register to these two registers, another name for the Ruznāme was "Umm al-Hisab" (Kermani 6544 Majlis: 113).

3. Umm al-Jara'id and Jaridat al-Ta'liq: In Hadiqat al-Hisab, other names mentioned for the Ruznāme Register were "Umm al-Jara'id" and "Jaridat al-Ta'liq". It is important to note that the other names for the Ruznāme Register (Daftar-e Ta'liq, Umm al-Hisab, Umm al-Jara'id, and Jaridat al-Ta'liq) have only been seen in the writings of some Mustawfi who described the Divāni registers. So far, no textual evidence for these names has been found in other texts. This suggests that the Ruznāme Register (Ruznāmaj) was known and used by its primary name.

The rules for writing the Ruznāme Register can be divided into two sections: Dos and Don'ts.

1. Dos Record the events of each day, and if no event occurs, note it for that day by writing "Khaliya", "Khali", or "Bayaz" underneath. Include numerical pagination at the beginning of the daily events.

2. Don'ts Erasing, modifying, or any form of tampering with the entries in the Ruznāme was not permitted. If correction and modification were necessary, they had to be annotated, and the reason had to be written below it. Drawing "Jāyeze" marks (a type of verification mark): In the terminology of the Diwan, a "Jāyeze" was a mark or symbol placed in the Diwani registers after verification (Anvari 1373: 90). This type of verification and placing of Jāyeze was specific to the amounts or quantities of goods recorded in some Diwani registers. Thus, to ensure the accuracy of the amount after completing income and expenditure, the amount would be verified and corrected, and a Jāyeze mark would be placed to indicate that this verification had been completed. However, in the Ruznāme, since it is not compared with another copy, drawing a Jāyeze mark is not permissible. "Siyāqat" (maintaining a specific order) is not mandatory, and entries are recorded in the order of occurrence rather than a specific order. Categorization: As mentioned in the Risala-i Siyaq (Kermani 6544 Majlis: 113), creating or maintaining specific categories in the Ruznāme Register is not necessary.

Commencement Time of Writing the Daily Journal As stated in the treatise "Siyag" (Kermani 6544 Majlis: 113), at the beginning of each solar new year, the plan for the daily journal (ruznameh) was drawn up.

Conclusion

In Persian texts, the term "ruznameh" has been used in various forms such as "ruznamjeh", "ruznamcheh", and "ruznamje". It has historical evidence dating back to Pahlavi (rōznāmāg) and was adopted into Arabic as "al-ruznamaj" and "al-ruznamjeh" in texts of that language.

The daily journal (*ruznameh*), known by its original name, served a specific purpose. However, other names such as "daftar-e ta'liq", "om al-hisab", "om al-jaraid", and "jaridat al-ta'liq" were only observed in the writings of some authors who described administrative registers; textual evidence for these names in other sources is scarce. Occasionally, the term "ketab" (book) was also used instead of "daftar". Based on the reviewed texts, it can be stated that the daily journal was the most important and principal administrative register where all daily occurrences such as entries and exits, assignments of responsibilities, complaints, events, and issued rulings were meticulously recorded in chronological order with detailed particulars. The drafting of this journal necessitated special care and caution, as corrections or alterations were not permissible; only annotations (*tarqin*) were allowed to indicate revisions. In the *ruznameh*, primary accounts of receipts and payments were recorded, followed by their transfer to secondary registers such as "daftar-e avarejeh" and others in accordance with established rules. In case of errors or complaints, the *ruznameh* was the first point of reference, and initially, the *ruznameh* writer would handle requests. This highlights the sensitivity of the *ruznameh* writer's role, as even minor inaccuracies could lead to accusations. The usage of the daily journal was consistent in works like "Al-Murshid", "Sa'adatnameh", and "Risala-i Falakiyyeh" (notable registers during the Mongol and Timurid periods). This journal commenced at the beginning of each solar year. Another characteristic was the obligatory recording of each day's date, including the month and year, even if no transactions occurred. If nothing significant happened on a particular day, it was customary to write "khali", "khalya", or "bayaz" after the date. Failure to adhere to these practices could lead to accusations of negligence in recording events or assumptions of oversight and error. Another practice for maintaining order was the registration of numerical page numbers for enhanced precision in organizing content.

تحلیل اصطلاح «دفتر روزنامه (/ روزنامه/ روزنامه/ روزنامه)»

در متون دانش استیفا

نویسنده ایرانی^۱، محمد شادروی منش^۲۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه آموزش زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فرهنگیان، ایران، تهران. رایانامه: n.iranii@cfu.ac.ir۲. استادیار گروه آموزش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه خوارزمی، ایران، تهران. رایانامه: shadrooy@khu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	زمینه/ هدف: روزنامه واژه‌ای فارسی است که از ادوار کهن از پهلوی (روزنامهگ) وارد زبان عربی شد و در آن زبان به صورت «الروزنامهج» و «الروزنامهجه» در متون به کار رفت. در زبان فارسی نیز گونه‌های روزنامهج، روزنامهجه، روزنامهچه رایج بوده و شواهد بسیار دارد. از آنجاکه آنچه در فرهنگ‌های عمومی درباره معنی اصطلاحی و دیوانی روزنامه آمده است، غالباً خالی از تسامح نیست، در این مقاله کوشش شده تا اصطلاح روزنامه با توجه به منابع دست اول استیفا تعریف و ویژگی‌ها، مؤلفه‌ها و مشخصات ظاهری و کاربردی آن با توجه به شیوه رایج روزگار، به‌ویژه در دوره مغول و تیموری، بررسی و تحلیل شود. همچنین با همین رویکرد سعی شده است تفاوت دفتر روزنامه با دیگر دفاتر مشابه دیوانی مانند دفتر قانون، دفتر اوارجه و دفتر توجیهات بیان شود. همچنین به نحوه نگارش و بایدها و نبایدهای مربوط به نگارش آن، با توجه به منابع استیفا، دوره مغول و تیموری پرداخته و اشاره‌ای مختصر به تغییرات آن در دوره صفوی و قاجار شده است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۰۹ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۴/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۱۲ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱	روش/ رویکرد: روش تحقیق در مقاله حاضر، توصیفی و از طریق تحلیل محتواست و شیوه گردآوری منابع در این پژوهش کتابخانه‌ای است.
کلیدواژه‌ها: اصطلاحات استیفا، روزنامهج، روزنامهجه، روزنامهچه، روزنامه.	یافته‌ها/ نتایج: «دفتر روزنامه» مهم‌ترین و اصلی‌ترین دفتر دیوانی بود که همه روی دادهای روز، مانند مداخل، مخارج و اموری مانند واگذاری مسئولیت‌ها و شکایت‌ها و اتفاقات و احکام صادرشده، به ترتیب و روزه‌روز، همراه با جزئیات آن‌ها در آن نوشته می‌شد. نگارش این دفتر مستلزم دقت و احتیاط ویژه‌ای بوده است؛ زیرا در صورت بروز خطا، حکم و اصلاح یا جدا کردن برگه از آن روا نبوده و برای نشان دادن اصلاحات تنها ترقین جایز بوده است.

استناد: ایرانی نفیسه؛ شادروی منش، محمد (۱۴۰۳). تحلیل اصطلاح «دفتر روزنامه (/ روزنامه/ روزنامه/ روزنامه)» در متون دانش استیفا. مجله

مطالعات ایرانی، ۲۳ (۴۶)، ۵۹-۳۹.

<http://doi.org/10.22103/jis.2024.23523.2611>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱. مقدمه

۱.۱. بیان مسئله

یکی از کاربردهای دفاتر برای ثبت اطلاعات مالی و دیوان‌سالاری بود (برای معنی لغوی دفتر ← دانشنامه جهان اسلام، ذیل مدخل «دفتر»). از این رو در بخشی از *حدیقه الحساب* (نامی ۳۰۲ اردکان: ۱۰۶) ذیل عنوان «در بیان خلاصه الفاضلی که نزد اهل تحریر مصطلح است» که به تعریف برخی اصطلاحات و واژه‌های کاربردی در دانش استیفا پرداخته، «دفتر» چنین تعریف شده است: «دفتر، یعنی جریده‌ای که در او ثبت اموال باشد.»

در دیوان استیفای هر دوره، دفترهای مختلفی مناسب با نیازهای آن دیوان به کار می‌رفته است. برخی از این دفاتر حتی در طول تاریخ و در دیوان دوره‌های دیگر یک نام داشتند (مانند دفتر قانون) و یا تغییر اندکی در نام آن‌ها ایجاد شد (مانند دفتر روزنامه که به صورت‌های دفتر روزنامه، روزنامه‌چه و روزنامه‌چه رایج بود)، برخی از دفاتر نیز خاص یک دوره یا یک دیوان بودند و یا با نام و کاربرد متفاوتی در دیوان دوره‌ای دیگر به کار می‌رفتند. گمان بر آن است که این دفاتر با یکدیگر تفاوت داشته و حاصل کاربرد شیوه‌های گوناگون استیفا در دوره‌های مختلف بوده است، اما این احتمال هم وجود دارد که برخی از این نام‌ها بر یک دفتر اطلاق شده باشد.

از قدیمی‌ترین منابعی که به یادکرد دفترهای دیوانی پرداخته، *مفاتیح‌العلوم* ابو عبدالله محمد کاتب خوارزمی در سده چهارم قمری است که در کنار یادکرد اسامی، یادداشت‌ها و مکتوبات دیوانی و تعریف آن‌ها، به دفترهای دیوانی نیز پرداخته است (خوارزمی ۱۸۹۵: ۵۴-۵۸؛ خوارزمی ۱۳۶۲: ۶۱-۵۷). عنوان‌های آتی از دفترهای مورد بحث در این کتاب است: «قانون الخراج»، «اوارج»، «روزنامه»، «جریده‌السودا»، «مؤامره»، «دستور»، «دروزن».

در *الملخص فی اللغة* (کافی ۲۰۱۴: ۲۷۲-۲۷۳) نیز فصلی کوتاه به نام «در اصطلاحات مستوفیان و دبیران» آمده است و بعضی اصطلاحات استیفا بدون نظم و بخش‌بندی در کنار یکدیگر تعریف شده‌اند. از جمله دفترهای تعریف شده در این کتاب «قانون خراج»، «اوارج»، «روزنامه»، «تاریخ» و «عریضه» است. از منابع دوره مغول نیز بخش پایانی لغات و مصطلحات استیفا در *المرشد فی الحساب* به دفاتر اختصاص یافته است (← حسن بن علی ۱۳۹۵: ۵۵ و ۵۶: «بخش تعلیقات» ایرانی و صفری آق‌قلعه ۱۷۴-۱۵۳: ۱۳۹۵). در آن‌جا نیز از موارد زیر به عنوان دفاتر یاد شده است: «الروزنامه»، «القانون»، «اوارج»، «جریده»، «عریضه»، «تاریخ»، «مستعرضات» و «دساتیر».

آثار دیگری که به دفاتر دیوانی به صورت مجزا و مفصل پرداخته‌اند، سه کتاب فلک‌علاء تبریزی با عنوان‌های *لطایف شرفی*، *قانون السعادة* و *سعادت‌نامه*، مربوط به اواخر دوره مغول هستند که از آن در تعریف اصطلاح روزنامه بسیار بهره برده‌ایم. تعلیم سوم این سه اثر «در اصول دفاتر» نام دارد و در هفت فصل^۱ به هفت دفتر دیوانی اختصاص یافته است. در آن‌جا از این دفاتر یاد شده است: «روزنامه»، «توجهات»، «قانون»، «دفتر خرج مقرر»، «دفتر اوارجه»، «دفتر مفرد»، «دفتر جامع».

به نظر می‌رسد نویسنده‌گانی که به یادکرد و توضیح دفاتر دیوان پرداخته‌اند، به مهم‌ترین و کاربردی‌ترین دفاتر اشاره کرده‌اند و به احتمال بسیار، دفاتر دیگری نیز در دیوان آن دوره‌ها مورد استفاده بوده که تعریف و توضیح

آن را لازم ندانسته‌اند و به دلیلی به آن اشاره نکرده‌اند. مثلاً در تاریخ شاهی (ناشناس ۱۳۵۵: ۷۰) که در زمان حکومت قراخانیان کرمان در سده هفتم نوشته شده از «دفتر اوقاف» سخن رفته است:

«خواجه گفت: در دفاتر دیوان چیزی به نام وی از «معایش» و «ادارات» نیست. سلطان فرمود که: آن اوقاف که در دست دارد، بر وی منغص باید کرد، بلکه از دست تصرف او بیرون باید. خواجه گفت: هیچ وقعی به نام او در «دفتر اوقاف» نیست.»

از منابع دوره تیموری فصل هشتم رساله فلکیه به «تقریر و شرح دفاتر» اختصاص یافته و در آنجا (مازندرانی ۱۹۵۲: ۸۰ - ۸۱) در تشریح شمار دفاتر آمده است:

«استادان ماضی - نور الله قبورهم - در این صناعت به جهت ضبط اموال از جمع و خرج و تسهیل وقوف بر آن - چون هر یک متفرق نوشته می‌شود - هفت دفتر وضع فرموده‌اند و به اصطلاح خود هر یکی را علی‌حدّه اسمی مخصوص نهاده‌اند؛ چنانچه اسمی هر یکی علی‌الانفراد ذکر می‌رود. اسمی دفاتر سبعة: روزنامه، اوارجه، توجیهات، تحویلات، مفردات، جامع الحساب، قانون.»

مؤلف پس از یادکرد تعریف هر یک از دفاتر سبعة و آوردن نمونه‌ها و شواهدی برای هر یک از آن‌ها، به این نکته اشاره کرده که برای نمونه به این هفت دفتر پرداخته و ذکر این مقدار اطلاعات را بسنده دانسته است (مازندرانی ۶۵۴۱ مجلس: ۱۲۴):

«اقسام دفاتر سبعة تمام شد نمودار را این مقدار کافی است و طریق سیاق حاصل است.»

بنابراین، چنین دانسته می‌شود که دفترهای دیگری نیز بوده؛ اما یادکرد آن‌ها را لازم ندانسته است. چنان‌که پس از آن نیز در بخشی با عنوان «صورت دفاتر متفرقه که کتاب و محاسبان را لازم گردد» (همان‌جا)^۲ با آوردن مثال و بدون شرح و توضیحی به نحوه ثبت اطلاعات موارد زیر در دفتر مخصوص آن‌ها اشاره کرده است:

۱. صورت محاسبه محصول شلتوک (مازندرانی ۶۵۴۱ مجلس: ۱۳۶؛ مازندرانی ۱۹۵۲: ۲۱۶)، ۲. مفرد در بیان عمارت (مازندرانی ۶۵۴۱ مجلس: ۱۳۸؛ مازندرانی ۱۹۵۲: ۲۱۱)، ۳. صورت حساب گوسفند (مازندرانی ۶۵۴۱ مجلس: ۱۴۰؛ مازندرانی ۱۹۵۲: ۲۳۴)، ۴. صورت محاسبه دارالضرب (مازندرانی ۶۵۴۱ مجلس: ۱۴۳؛ مازندرانی ۱۹۵۲: ۲۲۸)، ۵. صورت حساب جواهرخانه (مازندرانی ۶۵۴۱ مجلس: ۱۴۶؛ در چاپی نیست)، ۶. صورت محاسبه خزانه (مازندرانی ۶۵۴۱ مجلس: ۱۵۰؛ مازندرانی ۱۹۵۲: ۲۴۰)، ۷. صورت محاسبه انبار (در نسخه مجلس نیست؛ مازندرانی ۱۹۵۲: ۲۲۰).

دلیل اضافه کردن این بخش را نیز چنین آورده که چون «به حسب حال خارج از دفاتر سبعة» بود و «دانستن آن از جمله لوازم»، این بخش افزوده شد «تا اگر چیزی از آن صادر شود، نویسندگان از ترتیب کتابت آن قاصر نباشد» (مازندرانی ۶۵۴۱ مجلس: ۱۲۴).

یکی از منابع دوره صفوی که به دفاتر دیوان پرداخته حدیقه الحساب (نامی ۳۰۲ اردکان: ۱۱۶-۱۲۲) است که قاعده دوم از مقاله ثانیه آن «در تفصیل دفاتر» نام دارد و در آنجا از این دفاتر نامبرده شده است:

۱. «دفتر روزنامه»؛ ۲. «دفتر توجیه»؛ ۳. «دفتر اوارجه»؛ ۴. «دفتر مفرد».

و در انتهای این قاعده به این نکته اشاره کرده که دفترهای دیگری نیز وجود داشته، اما برای پرهیز از اطاله کلام به این چند مورد اقتصار کرده است.

در رساله سیاق (کرمانی ۶۵۴۴ مجلس: ۱۱۳) نیز به دفتر روزنامه اشاره شده است. از منابع دوره قاجار نیز در «فرد» نهم فروغستان (فروغ اصفهانی ۱۳۷۸: ۲۵۹ - ۲۶۶) به شیوه ترتیب دفاتر و کارکردهای آنها پرداخته شده است. در آنجا از این دفاترها سخن رفته:

۱. دفتر روزنامهچه (ص ۲۵۹)، ۲. دفتر توجیها (ص ۲۶۰)، ۳. دفتر قانون اموال (ص ۲۶۰)، ۴. دفتر قانون قرارنامه (ص ۲۶۰)، ۵. دفتر خرج مقرری دیوان (ص ۲۶۱)، ۶. دفتر اوارجه (ص ۲۶۱).

این مطالب کاربرد دفترهای یاد شده را در دوره صفوی و قاجار نشان می‌دهد. پیشتر در کتابی با عنوان کهن‌ترین فرهنگ‌نامه فارسی دانش استیفا (ایرانی و صفری آق‌قلعه: ۱۳۹۵) به شرح و توضیح برخی از دفترهای دیوانی پرداخته شده است و در این پژوهش به‌ضرورت از مطالب آن نیز بهره گرفته‌ایم.

۲.۱. پیشینه پژوهش

چنان‌که در بیان مسئله اشاره شد، منابعی مانند فرهنگ‌ها و دانشنامه‌ها و برخی کتب مانند مفاتیح‌العلوم، الماخص فی اللغة، المرشد فی الحساب، حدیقه‌الحساب، رساله سیاق به اجمال به تعریف دفتر روزنامه پرداخته‌اند. پیشتر در کتابی با عنوان کهن‌ترین فرهنگ‌نامه فارسی دانش استیفا (ایرانی و صفری آق‌قلعه: ۱۳۹۵) به شرح و توضیح برخی از دفترهای دیوانی پرداخته شده است و در این پژوهش به‌ضرورت از مطالب آن نیز بهره گرفته‌ایم. علاوه بر این‌ها، در سه کتاب فلک علاء تبریزی با عنوان‌های لطایف شرفی، قانون‌السعادة و سعادت‌نامه (که هنوز چاپ نشده‌اند؛ ولی تصویر این نسخه‌ها در کتابخانه‌های معتبر موجودند) به صورت مفصل‌تری به تعریف دفتر روزنامه و کارکردهای آن اشاره شده است که از مطالب آن در بخش تحلیل بهره‌جسته‌ایم. علی‌رغم جستجوهای که نگارندگان این پژوهش انجام داده‌اند، پژوهشی که به صورت مستقل به دفتر روزنامه و کارکردهای آن در طول تاریخ پرداخته باشد، یافت نشد.

۳.۱. روش‌شناسی پژوهش

روش تحقیق در مقاله حاضر، توصیفی و به شیوه تحلیل محتواست. هدف این پژوهش شناسایی مؤلفه‌های دفتر روزنامه است که در منابع مختلفی مانند فرهنگ‌ها و دانشنامه‌ها اشاره‌ای به آن شده که خالی از تسامح نیست، ولی مستندترین منبع در این زمینه متون تخصصی دانش استیفاست که مستوفیان آن‌ها را نگاشته‌اند و جسته‌وگریخته از دفتر روزنامه و چند و چون آن مطالبی مستند آمده است. برخی از این منابع منتشر شده و برخی به صورت نسخه‌های خطی هستند؛ بنابراین شیوه گردآوری منابع در این پژوهش کتابخانه‌ای است.

در این پژوهش به‌صورت مستقل و مفصل به بررسی دفتر روزنامه و ضرورت و اهمیت و نحوه نگارش و بایدها و نبایدهای مربوط به نگارش آن با توجه به منابع استیفای دوره مغول و تیموری می‌پردازیم و اشاره‌ای مختصر به ادامه آن به همان شکل یا تغییرات آن در دوره صفوی و قاجار خواهیم کرد.

۴.۱. نتایج و یافته‌های پژوهش

دفتر روزنامه مهم‌ترین و اصلی‌ترین دفتر دیوانی بود که همه اتفاقات روز مانند مداخل و مخارج و اموری مانند واگذاری مسئولیت‌ها، شکایت‌ها، اتفاقات و احکام صادر شده را به ترتیب و روزبه‌روز همراه با جزئیات آن‌ها در آن می‌نوشتند. نگارش این دفتر مستلزم دقت و احتیاط ویژه‌ای بوده است؛ زیرا در صورت بروز خطا حکم و اصلاح یا جدا کردن برگه از آن روا نبوده و برای نشان دادن اصلاحات تنها ترقین جایز بوده است. این دفتر از ابتدای هر سال شمسی آغاز می‌شد. مشخصه دیگر آن، ثبت تاریخ هر روز و ذکر ماه و سال آن است؛ ثبت تاریخ هر روز در این دفتر ضروری بوده است؛ حتی در صورتی که هیچ دخل و خرجی روی نداده باشد. در صورتی که در روزی رویدادی برای ثبت نباشد، قاعده چنین بود که پس از ذکر تاریخ عبارت «خالی»، «خالیا» یا «بیاض» می‌نوشتند.

۲. بحث و بررسی

۱.۲. دفتر روزنامه [گونه‌های دیگر: روزنامه، روزنامه؛ روزنامه؛ جمع: روزنامه‌جات]

«دفتر روزنامه» مهم‌ترین و اصلی‌ترین دفتر دیوانی بود که همه اتفاقات روز، مانند مداخل و مخارج و اموری مانند واگذاری مسئولیت‌ها و شکایت‌ها و اتفاقات و احکام صادر شده را به ترتیب و روزبه‌روز همراه با جزئیات آن‌ها در آن می‌نوشتند.

در متون فارسی، روزنامه به معنای اصطلاحی آن در دانش استیفا، به صورت‌های «روزنامه»، «روزنامه» و «روزنامه» به کار رفته و دارای شواهد است. («روزنامه» ← تاج‌الدین حسن قمی ۱۳۸۵: ۱۵۱، ۱۵۴؛ سعادت‌نامه: گ ۷۹ پ، ۸۰، ۸۰ پ؛ قانون‌السعادة: ۱۹، ۲۰؛ لطایف شرفی، ص ۴۳۲؛ مازندرانی: نسخه ۶۵۴۱، برگ ۷۴، ۷۵، ۷۶ // «روزنامه» ← فخر مدبر ۱۳۴۶: ۲۵؛ شمس‌الدین محمد آملی ۱۳۸۱: ۳۲۳/۱؛ میرخواند ۱۳۳۹: ۳۲۱/۴؛ نصیری ۱۳۷۲: ۴۰؛ فروغ اصفهانی ۱۳۷۸: ۲۶۲ // «روزنامه» ← کافی ۲۰۱۴: ۲۷۲؛ حسن بن علی: ۱۳۹۵، ۵۵؛ رشیدالدین فضل‌الله همدانی ۱۳۸۶: ۷۳ // «روزنامه» ← سعادت‌نامه: گ ۷۹ پ، ۸۰، ۸۰ پ؛ قانون‌السعادة: ۱۹، ۲۰؛ لطایف شرفی، ۳، ۴۳۲؛ فروغ اصفهانی ۱۳۷۸: ۲۶۲).

صورت جمع این اصطلاح «روزنامه‌جات» است (برای شواهد متنی آن ← میرزا رفیعا ۱۳۸۵: ۲۸، ۱۹۷، ۱۹۸، ۲۷۶؛ نخجوانی ۱۹۷۶: ۱۰۲/۲، ۱۲۳؛ مفید بافقی ۱۳۴۰: ۷۱۰/۳).

روزنامه واژه‌ای فارسی است (ترکیب شده از: روز + نامه). این واژه از ادوار کهن از پهلوی (روزنامهگ) وارد زبان عربی شد و در آن زبان به صورت «الروزنامهج» و «الروزنامهجه» در متون به کار رفت. از جمله کهن‌ترین منبع زبان عربی که در آن «الروزنامهج» با کاربرد دیوانی آن به کار رفته، *مفاتیح‌العلوم* (خوارزمی ۱۸۹۵: ۵۴) است. (همچنین ← ابوالفرج ابن جوزی ۱۴۱۲: جزء ۲۲/۱۵ و برای «الروزنامهجه» نیز ← ابوالفرج ابن جوزی ۱۴۱۲: جزء ۳۴۵/۱۵).

هرچند «روزنامهج» و «روزنامهجه» در *المعرب* (جوالیقی ۱۳۸۹ق) - که متن مهمی از قرن ششم، درباره واژه‌های *معرب* است - نیامده، اما به *معرب* بودن آن‌ها در فرهنگ‌های فارسی تصریح شده (برای نمونه ← ذیل روزنامهج و روزنامهجه در دهخدا ۱۳۳۴؛ معین ۱۳۷۷؛ انوری ۱۳۸۱). در *شرح‌النصائح الکبار* (زمخشری ۱۴۰۲: ۲۴۸؛ ۱۲۱۰ کوپرولو: گ ۱۳۰ پ) نیز در کنار تعریف اصطلاح روزنامهج به *معرب* بودن آن اشاره شده است: *الروزنامهج: تعریب «روزنامه» و هو ما یکتبُ فیهِ ما یجری کلّ یوم من استخراج أو نفقة.*

چنان‌که یاد شد، صورت دیگر «روزنامه»، در متون فارسی «روزنامهچه» است. این واژه در فرهنگ بزرگ سخن (انوری ۱۳۸۱) مصغّر «روزنامه» و در فرهنگ فارسی (معین ۱۳۷۹) تصرفی در «روزنامهچه» به قیاس تصغیر دانسته شده است. علی‌اشرف صادقی (۱۳۵۱: ۱۴۸) در مورد ساخت این واژه چنین نوشته است:

«روزنامهچه» (با «چ» فارسی) تصرفی است در «روزنامهچه» (با «ج» عربی) که خود معرب «روزنامهگ» پهلوی است. به عبارت دیگر، صورت «روزنامهچه» از قدیم از عربی وارد فارسی شده و پایه‌پای «روزنامه» به کار می‌رفته است و فارسی‌زبانان «چه» در «روزنامهچه» عربی را «چه» تصغیر فارسی پنداشته و به همان صورت تلفظ کرده‌اند.

به نظر می‌رسد در تصحیح متون برخی مصححان «ج» در «روزنامهچه» را از موارد کتابت «ج» به جای «چ» دانسته‌اند و در متن تصحیحی «روزنامهچه» آورده‌اند؛ زیرا در بسیاری از نسخه‌های خطی این آثار (پیش از دوره صفوی) ضبط این واژه با «چ» دیده نمی‌شود. برای نمونه در رساله فلکیه (مازندرانی: نسخه ۶۵۴۱: ۷۳) «روزنامهچه» آمده، ولی در نسخه چاپی (مازندرانی ۱۹۵۲: ۸۱) «روزنامهچه» درج شده است. در کهن‌ترین نسخه موجود از نفایس‌الفنون (شمس‌الدین محمد آملی ۵۲۲۰ مجلس: گ ۷۶ ر) نیز به همین ترتیب «روزنامهچه» آمده و در متن چاپی (شمس‌الدین محمد آملی ۱۳۸۱: ۱/۳۲۳) «روزنامهچه» ضبط شده است.

۲.۲. نام‌های دیگر دفتر روزنامه

۱.۲.۲. دفتر تعلیق: چنان‌که در سعادت‌نامه (فلک علاء تبریزی ۴۱۹۰ ایاصوفیه: ۵۸ ر)، لطایف شرفی (فلک علاء تبریزی ۱۳۸۱: ۴۳۲) و به اقتباس از همین منابع در نفایس‌الفنون (شمس‌الدین محمد آملی ۱۳۸۱: ۱/۳۱۳) نیز آمده است. نام دیگر دفتر روزنامه، «دفتر تعلیق» بود. البته باید به این نکته توجه شود که «دفتر تعلیق» با «تعلیق» که در شمار مکتوبات دیوانی است، تفاوت بنیانی دارد. اصطلاح «تعلیق» به گونه‌ای از برات گفته می‌شد که فاقد علامات ثبت مستوفیان و مهر ایشان باشد (← شادروی‌منش و ایرانی ۱۳۹۶: ۱۸۷ - ۲۰۵) و دفتر تعلیق یا روزنامه دفتری بود که جمع و خرج و رویدادهای مالی مربوط به هر روز در آن ثبت می‌شد (← انوری ۱۳۷۳: ۲۵۰؛ شریک امین ۱۳۵۷: ۱۵۲). البته «تعلیق» به معنی مطلق نوشته نیز در متون تاریخی به کار رفته و دارای شاهد است.

۲.۲.۲. ام‌الحساب: با توجه به رساله سیاق از آن‌جا که روزنامه هسته اولیه دفتر توجیه و اوارجه است و حساب‌ها از این دفتر به این دو دفتر منتقل می‌شود، نام دیگر روزنامه را «ام‌الحساب» نیز گذاشته بودند:

«بر رای ارباب‌الباب پوشیده نماند که علماء این فن روزنامه را ام‌الحساب گفته‌اند؛ چرا که مدار کار و بار بر آن است و دفتر توجیه و اوارجه هر دو از آن اتمام می‌یابد.» (کرمانی ۶۵۴۴ مجلس: ۱۱۳).

۳.۲.۲. ام‌الجراید و جریده‌التعلیق: در حدیقه‌الحساب نام دیگر دفتر روزنامه «ام‌الجراید» و «جریده‌التعلیق» ذکر شده است:

«بدان که مقدم دفاتر دفتر روزنامهچه است و او را ام‌الجراید و جریده‌التعلیق نیز گویند.» (نامی ۳۰۲ اردکان: برگ ۱۱۶).

با توجه به این‌که جریده نام کلی برای هر یک از دفاتر بود (حسن بن علی: ۱۳۹۵: ۵۶ «ذیل جریده» و نامی ۳۰۲ اردکان: برگ ۱۰۶ «ذیل دفتر»؛ بنابراین جریده‌التعلیق مطابق با همان دفتر تعلیق است که پیشتر ذکر شد.

بایسته یادکرد این که نام‌های دیگر دفتر روزنامه (دفترتعلیق، أم‌الحساب، أم‌الجرايد و جریده‌التعلیق) صرفاً در نوشته‌های بعضی مستوفیان که به توصیف دفترهای دیوانی پرداخته‌اند، دیده شد و عجالتاً در دیگر متون شاهد متنی از آنها یافت نشد. این مطلب نشان می‌دهد دفتر روزنامه (روزنامه) با همین نام اصلی شناخته شده بود و کاربرد داشت. البته به جای «دفتر» گاهی اصطلاح «کتاب» نیز به کار می‌رفت. چنان‌که در تاریخ قم (تاج‌الدین حسن قمی ۱۳۸۵: ۱۵۴) آمده است:

«چنانچه جمله‌های این دوازده ماه با بروات و کتاب روزنامه و تفصیل آن موافق بود بی زیاده و نقصان و آنچه از این مال اشارت نمایند که به خزینه و بیت‌المال نقل می‌باید کرد، نقل کنم و وزن نمایم و اجرت نقاد و وزان و سایر اخراجات آن از مال سلطان احتساب ننمایم و حساب نکنم و کرایه و اجرت چهارپایان که بدیشان مال به بیت‌المال نقل رود.»

در *الملخص فی اللغة* (کافی ۲۰۱۴: ۲۷۲) - که پس از این در مندرجات دفتر روزنامه نقل خواهد شد - ضمن تعریف روزنامه آمده است: «و هو کتاب الیوم».

۳.۲. کلیات و مندرجات دفتر روزنامه

در ابتدا لازم است به نقل نوشته‌های هریک از نویسندگان پیشین در مورد دفتر روزنامه پرداخته شود. در *مفاتیح‌العلوم* (خوارزمی ۱۸۹۵: ۵۴) آمده است:

«الروزنامج: تفسیره کتاب الیوم، لأنه یکتب فیه ما یجری کل یوم من استخراج أو نفقة أو غیر ذلک.»

در شرح *النصائح الکبار* (زمخشری ۱۴۰۲: ۲۴۸؛ ۱۲۱۰ کوپرولو: گ ۱۳۰ پ) نیز مشابه همین تعریف همراه با ذکر صورت فارسی آن (روزنامه) آمده است که پیشتر در بخش واژه‌شناسی روزنامه نقل شد. در بخش اصطلاحات دیوانی *الملخص فی اللغة* (کافی ۲۰۱۴: ۲۷۲) نیز مشابه همین مطلب به زبان فارسی آمده است:

«روزنامج: یعنی آنچه در روز رود، از استخراجات و نفقات و غیرها در آن نوشته آید. و هو کتاب الیوم.»

در *المرشد فی الحساب* (حسن بن علی ۱۳۹۵: ۵۵) آمده: «الروزنامج: نامه روز» و در سه اثر فلک علاء مندرجات روزنامه شامل این موارد است: ۱. مفردات و یا مقررات اموال دیوانی؛ ۲. اخراجات؛ ۳. سوانح احکام. عین عبارت در *سعادت‌نامه* (فلک علاء تبریزی ۱۹۰۴ ایاصوفیه: ۵۸ ر) چنین است:

«فصل اول در دفتر روزنامه: و آن را دفتر تعلیق نیز خوانند و آن عبارت است از دفتری که جمله مفردات اموال دیوانی و اخراجات و سوانح احکام کی واقع شود در آن دفتر روز به روز با ملاحظت ذکر ماه و سال بدان ثبت کنند. و سربالاهاء ابواب روز و ماه و سال در دفتر روزنامه معهود و متداول نیست و استادان گفته‌اند که در این دفتر حکم نشاید کرد تا سواد، یُعتمد علیه باشد. و اگر سهوی افتد یا حوالت و مقرری باطل شود، رقم ترقین بر آن کشد و ذکر آنک سهو بوده است یا سبب بطلان آن چه بوده، در زیر آن ثبت کند تا اگر با آن معاودت افتد با سر آن توان رفت و از حال اول خبر داد. و در این دفتر سیاق بسیار معتبر نباشد. اگر یک باب دو نوبت بلک بیشتر مکرر شود، تفاوتی نکند [اصل: کند. ضبط متن از لطایف شرفی و *قانون‌السعادة* است]، ثبت و نقل و شرح حال به حسب واقع معتبر است.»

در *نفائس الفنون* (شمس‌الدین محمد آملی ۱۳۸۱: ۱ / ۳۲۳) نیز مطالبی که در سه اثر فلک علاء آمده به اختصار تکرار شده است:

«بدان که دفتر روزنامه‌چه - که آن را «دفتر تعلیق» نیز خوانند- عبارت است از دفتری که جمله مفردات اموال دیوان و اخراجات و سوانح احکام که واقع شود، در آنجا روزبه‌روز به ملاحظه ذکر ماه و سال ثبت کرده باشند. و در این دفتر «حک» نشاید؛ پس اگر سهوی افتد یا حوالتی و مقرری باطل شود، رقم «ترقین» بر آن کشند...»

در *حدیقه الحساب* (نامی ۳۰۲ اردکان: ۱۱۶-۱۱۷) آمده است:

«و در این دفتر آنچه از تحویلات و تسلیمات و مواجب و انعامات و غیرهم واقع شود ثبت نمایند و از این دفتر به دفتر اوارجه و توجیه درآورند؛ پس مقدم دفاتر این دفتر باشد. و قاعده ضبط دفتر روزنامه‌چه چنان است که قید سال نموده، در هر یک ماه روزبه روز آنچه واقع شود، نویسند. و اگر در روزی چیزی واقع نشده باشد که باید نوشت، آن روز نیز در روزنامه‌چه درآورده، در تحت آن نویسند که خالی است.»

در *رساله سیاق* (کرمانی ۶۵۴۴ مجلس: ۱۱۳) آمده است:

«روزنامه‌چه دفتری است که مشتمل [است] بر جمع و خرج و مقرر مالوجهات و منالات و غیره و صورت احکام و پروانه‌جات و آنچه در دیوان واقع شود.»

تا کنون استخراجات، اخراجات، نفقات، جمع و خرج، مقررات اموال، مقرر مالوجهات، سوانح احکام، صورت احکام، پروانه‌جات و هرآنچه در دیوان واقع شود، از مندرجات دفتر روزنامه برشمرده شد. همچنین در *قانون السعادة* (فلک علاء تبریزی ۲۵۵۶ برلین: ۱۹) آمده «شرح روز بنویسد از آنچه سنان شود» که این مطلب تعبیر دیگری از همان سوانح احکام است. در همان موضع در *لطایف شرفی* (فلک علاء تبریزی ۱۳۸۱: ۴۳۲) به جای آن عبارت آمده است: «شرح روز بنویسد از حوالات و تحویلات و غیرهما».

در *رساله فلکیه* (مازندرانی ۱۹۵۲: ۸۱) مندرجات دفتر روزنامه به صورت مفصل‌تری نسبت به دیگر منابع آمده است: «صورت روزنامه‌چه: روزنامه دفتری است که هر روز بدان احتیاج باشد. بدان صفت که در هر قضیه که در روز واقع گردد - از مقرر کردن اموال و اطلاعات آن و تفویض امور به هر کس و نوشتن تقریرها و قطع و فصل معاملات و مخاصمات و صور دعاوی و قضایا و ارسال رسل به اطراف و رسیدن اخبار و غیر آن - نویسنده به جهت ضبط آن در روزنامه بنویسد و از روزنامه‌چه به اوارجه^۶ و توجیهات و تحویلات نقل کند.» چنان‌که دیدیم، در *رساله فلکیه* مندرجات روزنامه با جزئیات بیشتری یاد شده است که شامل این موارد می‌شود: مقرر کردن اموال (= مقررات اموال)، اطلاعات اموال (اطلاقیه نوعی موجب بوده به صورت برات ← حسن بن علی ۱۳۹۵: ۵۰ و بخش تعلیقات ۱۲۵-۱۲۶)، تفویض امور به هر کس و نوشتن تقریرها و قطع و فصل معاملات و مخاصمات و صور دعاوی و قضایا و ارسال رسل به اطراف و رسیدن اخبار.

۴.۲. قوانین نگارش دفتر روزنامه

قوانین نگارش روزنامه را به دو بخش باید‌ها و نباید‌ها می‌توان تقسیم کرد:

۴.۲.۱. باید‌ها

- وقایع هر روز را نوشتن و در صورت نبودن اتفاقی ثبت آن روز و نوشتن «خالیا»، «خالیا» یا «بیاض» ذیل آن. پیشتر در بخش کلیات و مندرجات دفتر روزنامه در مطالبی که از منابع مختلف (سه اثر فلک علاء تبریزی و حدیقه الحساب) نقل شد - همچنین در فروغستان که پس از این ذیل عنوان دفتر روزنامه در دوره قاجار نقل خواهد شد - به ضرورت ثبت هر روز حتی اگر رویدادی برای ثبت نباشد اشاره شده است. علاوه بر منابع فوق در رساله سیاق (کرمانی ۶۵۴۴ مجلس: ۱۲۳) نیز آمده است:

«و اگر احیاناً روزی خالی باشد و خرجی واقع نشود، اسم آن روز را می‌باید نوشت، که «خالیا» بر پای آن روز نویسند و در روزنامهچه و توجیه اگر مدعی مکرر شود، به همین سبب. اما اگر جهد نمایند که بی‌قرینه واقع نشود، هرآینه بهتر خواهد بود.»

- آوردن صفحه‌شمار: در سعادت‌نامه پیش از پرداختن به شیوه نگارش برات در روزنامه مطلبی افزون بر قانون السعاده و لطایف شرفی در مورد لزوم صفحه‌شمار عددی در روزنامه آمده است:

«و عدد اوراق هر روز به رقم هندی بالای مد آن روز ثبت کند و از آن هر ماه همچنین، تا به وقت تفحص اوراق شبهه حادث نشود و موجب تردد نگردد.»

۲.۴.۲. نیایدها

حک و اصلاح: چنان‌که در سعادت‌نامه (فلک علاء تبریزی ۴۱۹۰ ایاصوفیه: ۵۸ ر)، لطایف شرفی (فلک علاء تبریزی ۱۳۸۱: ۴۳۲)، رساله فلکیه (مازندرانی ۱۹۵۲: ۸۱)، رساله سیاق (کرمانی ۶۵۴۴ مجلس: ۱۲۰) و فروغستان (فروغ اصفهانی ۱۳۷۸: ۲۶۱) آمده است، حک و اصلاح یا به‌نوعی دست‌کاری مطالب نوشته شده در روزنامه جایز نبود و در صورت نیاز به اصلاح و تصحیح باید ترقین می‌کردند و دلیل آن را در زیر آن می‌نوشتند.

در رساله فلکیه (مازندرانی ۱۹۵۲: ۸۳) آمده است:

«... گفته‌اند که قطعاً و اصلاً هرچند که سهو شود، در روزنامهچه حک نکند و ترقین بکشد تا مظنه خبط و خیانت نشود و از تهمت منزّه باشد...»

در حدیقه الحساب (نامی ۳۰۲ اردکان: ۱۱۷) نیز آمده است:

«و مدآت مکرر در روزنامهچه تجویز کرده‌اند، فأمّا حک و اصلاح در روزنامهچه جایز نیست، بلکه اگر تغییر و تبدیلی واقع شود، تعرضی که اقتضای عمل باشد، نمایند.»

- جایزه کشیدن: جایزه در اصطلاح اهل دیوان، علامت یا نشانه‌ای بود که در دفاتر دیوانی پس از مقابله ثبت می‌شد (انوری ۱۳۷۳: ۹۰). چنان‌که در رساله سیاق (کرمانی ۶۵۴۴ مجلس: ۱۲۰) آمده است، جایزه کشیدن نیز از مواردی است که در روزنامه جایز نیست:

«و باید دانست که در دفتر روزنامه حک جایز نیست و جایزه کشیدن تجویز نفرموده‌اند؛ بنابر آن‌که اولاً مستوفی و نویسنده را معلوم شود که در تنقیح روزنامهچه به نوعی می‌باید کوشید که مزیدی بر آن متصور نباشد و در تصحیح اوارجه آنچه امکان دقت است، می‌باید نمود که بعد از تنقیح احتیاج به جایزه [ای] که به جهت درست نمودن سهو و غلط وضع نموده‌اند، نباشد.»

این نوع مقابله و جایزه نهادن ویژه مبلغ و یا میزان اجناسی بود که در بعضی دفترهای دیوانی ثبت می‌شد. به این ترتیب، برای اطمینان از صحیح بودن مبلغ پس از اتمام دخل و خرج، مبلغ و میزان مقابله و تصحیح می‌شد و برای اینکه نشان دهند این مقابله انجام شده است، علامت جایزه می‌گذاشتند.

این که جایزه کشیدن در روزنامه جایز نیست، در *حدیقه الحساب* (نامی ۳۰۲ اردکان: ۱۱۷) نیز آمده است. و دلیل عدم جواز آن نیز ذکر شده است:

«... و جایزه در روزنامه جایز نیست، بنا بر آن که جایزه مخصوص نسخه‌ای است که با نسخه دیگر مقابله نمایند یا به جهت تصحیح میزان است و در روزنامه امثال این اعمال نیست و هر شرح که باشد از تفصیل اسانید و مضامین احکام در روزنامه به قلم آورند و آنچه در روزنامه مرقوم گشت، اعتمادی است.»

۲- سیاحت (حفظ نظم و ترتیب مشخص): در ضمن تعریف روزنامه در *سعدت‌نامه* (فلک علاء تبریزی ۱۹۰۴ ایاصوفیه: ۵۸ ر) - بعد از توضیح این مطلب که در روزنامه حک جایز نیست و در صورت واقع شدن سهو و خطا باید ترقین کشید و دلیلش را زیر آن نوشت - این مطلب افزون بر *قانون السعادة و لطایف شرفی* آمده است که: «در این دفتر سیاحت بسیار معتبر نباشد». همین مطلب در *رساله فلکیه* (مازندرانی ۱۹۵۲: ۸۱) نیز آمده است:

«هرچند که سهو شود در روزنامه حک نکند و ترقین بکشد تا مظنه خبط و خیانت نشود و از تهمت منزّه باشد و صورت منها و مندلک و حفظ سیاحت و تکرار الفاظ در روزنامه مرعی داشتن واجب نیست.»

- مبوب بودن: چنان که در *رساله سیاق* (کرمانی ۶۵۴۴ مجلس: ۱۱۳) آمده است ایجاد و یا حفظ ابواب مشخص در دفتر روزنامه ضروری نیست:

«و فرق میانۀ توجیه و روزنامه آن است که در توجیه لازم است که آنچه ثبت نمایند، مبوب باشد و در روزنامه آن شرط نیست.»

در *فروغستان* (فروغ اصفهانی ۱۳۷۸: ۲۶۲) فصلی با عنوان «در بیان ترتیب دفاتر روزنامه و توجیهات و اوارجه که حال متعارف است» آمده که نشان می‌دهد دفتر روزنامه در دوره قاجار نیز کاربرد داشته است. در آنجا همچنین به شیوه نوشتن دفتر روزنامه چنان که در دوره قاجار معمول بوده نیز پرداخته شده است.

۵.۲. زمان شروع نگارش دفتر روزنامه

چنان که در *رساله سیاق* (کرمانی ۶۵۴۴ مجلس: ۱۱۳) آمده است، هر سال هنگام آغاز سال نو شمسی طرح دفتر روزنامه ریخته می‌شد:

«استادان فرزانه چنین مقرر فرموده‌اند که در ابتدای سال شمسی که محل تحویل به حمل است، مستوفیان طرح دفتر روزنامه اندازند و اسامی و شهور و ایام هریک بر ورقی علی‌حدّه کشیده روز به روز از مذکورات آنچه واقع شود، به بیاض برند.»

۶.۲. اسامی ایام هفته در دفتر روزنامه

در دفتر روزنامه ایام هفته به عربی نوشته می‌شد. چنان که در *رساله سیاق* (کرمانی ۶۵۴۴ مجلس: ۱۱۳) آمده است:

«اسامی ایام هفته به زبان عرب بر این موجب است: سبت: شنبه / احد: یکشنبه / اثنین: دوشنبه / ثلاثا: سه‌شنبه / اربعا: چهارشنبه / خمیس: پنجشنبه / جمعه: آدینه.»

مطابق شواهدی که از دفتر روزنامه نقل شده است، نیز ایام هفته به همین صورت در روزنامه نوشته می‌شد. فقط روز یکشنبه را به صورت «یوم‌الاحد» و نه «احد» می‌نوشتند که دلیل آن در رساله سیاق (کرمانی ۶۵۴۴ مجلس: ۱۱۳ و ۱۱۴) چنین آمده است:

«در حالت نوشتن روز یکشنبه با مضاف او که «یوم» است، ذکر می‌باید کرد و بدین گونه می‌باید نوشت که یوم‌الاحد؛ چرا که چون احد بر ذات مقدس باری عزّ اسمہ - اطلاق می‌نمایند، ادب نیست که مجرد احد نویسند و یکشنبه اراده نمایند و سایر ایام دیگر بی‌مضاف اطلاق نمودن شایع است.»

۷.۲. روش مقابله از دفتر روزنامه به دیگر دفاتر

چنان‌که تاکنون دریافتیم، دفتر روزنامه هسته اولیه دیگر دفاتر از جمله دفتر اوارجه، توجیهات و تحویلات بود و بعضی مطالب دفتر روزنامه با نظم مخصوصی به هر یک از آن دفاتر منتقل می‌شد. مقابله مطالب روزنامه با دفاترهای دیگر نیز روش و قاعده‌ای داشت. در رساله فلکیه (مازندرانی ۱۹۵۲: ۸۱) در مورد روش مقابله دفاتر با دفتر روزنامه آمده است:

«... نویسنده به جهت ضبط آن در روزنامه بنویسد و از روزنامه^۵ به اوارجه^۶ و توجیهات و تحویلات نقل کند و نشان نقل در روزنامه^۵ بنویسد که: «نقل» و باز آن دفتر را با روزنامه^۵ مقابله کند و نشان «و به» در روزنامه^۵ بنویسد که: «قول». و نویسنده دیوان باید که این معنی را هرشب در عمل آورد و فوت نگرداند که چون دو سه روز بگذرد و نوشته باشد، جمع گردد و نقل آن نقل آورد.»

این روش که هنگام مقابله در روزنامه «نقل» و در دفتر دیگر «قول» بنویسند، در همه جا یکسان نبوده است. چنان‌که در رساله سیاق (کرمانی ۶۵۴۴ مجلس: ۱۱۴) آمده است علامت ۹ بالای مطالب روزنامه می‌گذاشتند و این علامت نشان‌دهنده مقابله شدن مطالب روزنامه با دفتر توجیه است:

«و بر مستوفیان لازم است که آنچه واقع شود، مادامی که به ثبت روزنامه نرسد، ثبت توجیه نمایند و اگر احیاناً بعد از ثبوت در برات، الحاقی شود، باید که در ثبت روزنامه نیز الحاق نموده درست نمایند. و آنچه روزبه‌روز در روزنامه ثبت شود، قاعده آن است که با دفتر توجیه مقابله شده علامت نه هندی / هندسی [۹] بر سر آن نهند تا معلوم شود که با دفتر توجیه مقابله شده.»

۸.۲. روزنامه‌نویس یا کاتب روزنامه

در برخی متون اصطلاح روزنامه‌نویس یا روزنامه‌نویس به کار رفته که در ابتدا ممکن است تصور شود که به نویسنده این نوع دفاتر گفته می‌شده. با توجه به منابع بررسی شده و شواهد متون چنین به نظر می‌رسد که روزنامه‌نویس به کسی که به ثبت وقایع روزانه می‌پرداخته، گفته می‌شد و به فردی که دفتر روزنامه دیوانی را می‌نوشت، همان کاتب روزنامه/روزنامه. (برای نمونه ← تاج‌الدین حسن قمی ۱۳۸۵: ۱۵۱، ۱۵۴)

وظیفه اصلی کاتب روزنامه نوشتن دقیق، همراه با اصول و بایدها و نبایدهای نگارش روزنامه بود که تا کنون مفصل به آن پرداخته شد. چنان‌که از شواهد متون دریافت می‌شود، نگارنده روزنامه وظیفه دیگری نیز داشت. یکی از این وظایف، دفتر روزنامه را به اشراف مستوفی و مشرف رساندن برای تأیید و تصحیح بود. این دفتر همچنین باید به مهر تأیید وزیر و ناظر بیوتات می‌رسید. چنان‌که در رساله سیاق (کرمانی ۶۵۴۴ مجلس: ۱۲۳) آمده است:

«بر رای ارباب خبرت پوشیده نماند که روزنامجیان جزو را هر روزه اوراق دفاتر به نظر مستوفی می‌باید برد که مستوفی تصحیح دهد و به صحنه خود برساند و بعد از آن به مهر وزیر و ناظر بیوتات موشح باید ساخت.»

در تاریخ قم (تاج‌الدین حسن قمی ۱۳۸۵: ۱۵۱) یکی از وظایف کاتب روزنامه، دادن برات به گزارندگان خراج ذکر شده است:

«هرگاه که از ما طلب حضور او نمایند، ما او را حاضر گردانیم و از عهده آنچ واجب بود بر او بیرون آییم مبنی بر آنک مرجع این ضمان و بقایای آن در آنچ در قبض او آید و کسورات آن تا آن‌گاه بود که کاتب روزنامه به قم روزنامجات از مال استخراج به اهل دیوان رفع کند و برات به گزارندگان خراج برساند.» و در جای دیگری از همان کتاب (تاج‌الدین حسن قمی ۱۳۸۵: ۱۵۴) آمده است:

«به هر وقتی و ساعتی که بعضی از اموال خراج به من فرود آورند، جهت ایشان بدان برات بنویسم در حضور و مجلس کاتب روزنامه که از قبل اهل خراج اختیار کرده باشند.»

بنابراین کاتب روزنامه که یکی از وظایف او ثبت اموال خراج بوده است، پس از ثبت خراج دریافتی و همراه با ذکر معافی بخشی یا کلی از خراج، برات‌هایی را تنظیم و به اشخاص می‌داد. دفتر روزنامه مطابق منابع دوره صفوی نیز باید به مهر و تأیید مشرفان می‌رسید؛ چنان‌که در شاهد زیر از کتاب القاب و مواجب صفویه (نصیری ۱۳۷۲: ۴۰) آمده است:

«مشاراً الیه... می‌باید که اهتمام نماید که... آنچه از فلوس کاری و حاصل ضرب‌خانه‌ها به عمل می‌آید، تمام را جهت سرکار خاصه شریفه ضبط و افراد روزنامه را به مهر مشرفان و ضربان انفاذ دفترخانه همایون نماید.»

۳. نتیجه‌گیری

در متون فارسی، روزنامه به معنای اصطلاحی آن در دانش استیفا، به صورت‌های «روزنامه»، «روزنامهچه» و «روزنامج» به کار رفته و دارای شواهد است. روزنامه، واژه‌ای فارسی است (ترکیب شده از: روز + نامه). این واژه از ادوار کهن از پهلوی (روزنامگ) وارد زبان عربی شد و در آن زبان به صورت «الروزنامج» و «الروزنامهچه» در متون به کار رفت.

دفتر روزنامه (روزنامهچه) با همین نام اصلی شناخته شده بود و کاربرد داشت. اما با نام‌های دیگری مانند دفتر تعلیق، ام‌الحساب، ام‌الجراید و جریده‌التعلیق نیز صرفاً در نوشته بعضی مستوفیان که به توصیف دفترهای دیوانی پرداخته‌اند، دیده شد و عجالتاً در دیگر متون شاهد متنی از آن‌ها یافت نشد. البته به جای «دفتر» گاهی اصطلاح «کتاب» نیز به کار می‌رفت.

در نتیجه با توجه به متون بررسی شده، می‌توان گفت دفتر روزنامه مهم‌ترین و اصلی‌ترین دفتر دیوانی بود که همه اتفاقات روز مانند مداخل و مخارج و اموری مانند واگذاری مسئولیت‌ها، شکایت‌ها، اتفاقات و احکام صادر شده را به ترتیب و روزبه‌روز همراه با جزئیات آن‌ها در آن می‌نوشتند. نگارش این دفتر مستلزم دقت و احتیاط ویژه‌ای بوده است؛ زیرا در صورت بروز خطا حکم و اصلاح یا جدا کردن برگه از آن روا نبوده و برای نشان دادن اصلاحات تنها ترقین جایز بوده است.

چون در روزنامه صورت اولیه دریافت و پرداخت‌ها ثبت و پس از آن طبق قوانینی وارد دفتر اوارجه و دیگر دفاتر می‌شد، در صورت گزارش خطا و یا وجود شکایتی ابتدا به این دفتر مراجعه می‌شد و در درجه نخست کاتب روزنامه بازخواست می‌شد. این مطلب حساسیت کار کاتب روزنامه را می‌رساند؛ زیرا کوچک‌ترین بی‌دقتی می‌توانسته راه اتهام را بر خرده‌گیران بگشاید.

دفتر روزنامه با کاربردی یک‌سان در *المرشد*، *سعادت‌نامه* و *رساله فلکیه* (که دفاتر مطرح در دوره مغول و تیموری هستند) آمده است. این دفتر از ابتدای هر سال شمسی آغاز می‌شد. مشخصه دیگر آن، ثبت تاریخ هر روز و ذکر ماه و سال آن است؛ چنان‌که یاد شد، ثبت تاریخ هر روز ضروری بود؛ حتی در صورتی که هیچ دخل و خرجی روی نداده باشد. در صورتی که در روزی رویدادی برای ثبت نباشد، قاعده چنین بود که پس از ذکر تاریخ عبارت «خالی»، «خالیا» یا «بیاض» می‌نوشتند. انجام ندادن این کار موجب اتهام به سهل‌انگاری در ثبت وقایع یا موجب گمان سهو و اشتباه بوده است.

یکی دیگر از مواردی که برای دقت بیشتر در رعایت ترتیب مطالب به کار می‌رفت ثبت صفحه‌شمار عددی بود.

۴. یادداشت‌ها

۱. *قانون السعادة* (فلک علاء تبریزی ۲۵۵۶ برلین) در شش فصل است چون دو دفتر آخر (دفتر مفرد و دفتر جامع) را در یک فصل آورده است.
۲. این عنوان در نسخه چاپی (مازندرانی: ۱۹۵۲: ۱۸۴) چنین است: «صورت مفردی چند که کتاب و محاسبان را واقع گردد و به حسب حال خارج دفاتر سببه است که دانستن آن از جمله لوازم است».
۳. در هر یک از سه اثر فلک علاء به طور پراکنده «روزنامه» و «روزنامه» - به هر دو صورت - به کار رفته است. در *سعادت‌نامه* بیشتر «روزنامه» و در *قانون السعادة* و *لطایف شرفی*، بیشتر «روزنامه» به کار رفته است.
۴. در *سعادت‌نامه* (فلک علاء تبریزی ۴۱۹۰ ایاصوفیه: ۵۸ ر) و نسخه چاپی *نقایس الفنون* (شمس‌الدین محمد آملی ۱۳۸۱: ۱/ ۳۲۳) «مفردات اموال» و در *قانون السعادة* (فلک علاء تبریزی ۲۵۵۶ برلین: ۱۹)، *لطایف شرفی* (فلک علاء تبریزی ۱۳۸۱: ۴۳۲)، *دستنویس نقایس الفنون* (شمس‌الدین محمد آملی ۵۲۲۰ مجلس: گ ۷۶ ر) و *فروغستان* (فروغ اصفهانی ۱۳۷۸: ۲۵۹) «مقررات اموال» آمده است. مقررات اموال و اموال مقرر نیز در متون دارای شواهد بسیار است. از نظر معنا نیز هر دو مناسب است. منظور از مفردات اموال هر یک فرد از اموال ثبت شده است.
۵. چاپی: روزنامهچه.
۶. چاپی: باوارجه.
۷. این واژه در *لغت‌نامه* (دهخدا ۱۳۳۴)، *بهار عجم* (لاله تیک چندبهار ۱۳۷۹) و *غیاث اللغات* (رامپوری بی‌تا) نیز به معنی علامت مقابله آمده است. اما در بسیاری از فرهنگ‌های فارسی به این معنی مدخل نشده است.

منابع

- انوری، حسن. (۱۳۷۳). اصطلاحات دیوانی دوره غزنوی و سلجوقی. تهران، سخن و طهوری.
- انوری، حسن و همکاران. (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ سخن. تهران، انتشارات سخن.
- ایرانی، نفیسه. (۱۳۹۶). رساله دکتری «بررسی لغات و اصطلاحات دیوانی در متون آموزش استیفا دوره مغول و تیموری (با تأکید بر: لطایف شرفی، سعادت‌نامه، قانون‌السعاده و رساله فلکیه)». استاد راهنما: دکتر محمد شادروی‌منش. دانشگاه خوارزمی.
- ایرانی، نفیسه و علی صفری آق‌قلعه: ۱۳۹۵، کهن‌ترین فرهنگ‌نامه فارسی دانش استیفا (تصحیح و تحلیل بخش لغات و مصطلحات المرشد فی الحساب)، تهران، مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب.
- ابوالفرج ابن جوزی. (۱۴۱۲ ق). المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم. به تصحیح محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت.
- تاج‌الدین حسن قمی. (۱۳۸۵). تاریخ قم. نگارش حسن بن محمد بن حسن بن سائب بن مالک اشعری قمی [در ۳۷۸ ق]، به تصحیح محمدرضا انصاری قمی، قم، انتشارات کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی.
- تاریخ شاهی قراختائیان. (۱۳۵۵). نویسنده ناشناخته، به تصحیح محمدابراهیم باستانی پاریزی، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- دهخدا، علی‌اکبر و همکاران. (۱۳۳۴). لغت‌نامه. دانشگاه تهران، مؤسسه لغت‌نامه دهخدا.
- رشیدالدین فضل‌الله همدانی. (۱۳۸۶). جامع‌التواریخ (تاریخ آل سلجوق). به تصحیح محمد روشن، تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- زمخشری، ابوالقاسم محمود بن عمر. (۱۴۰۲ ق). مقامات الزمخشری. بیروت، دارالکتب العلمیه.
- زمخشری، ابوالقاسم محمود بن عمر. (۶۷۹ ق) شرح النصائح الکبار. نسخه ۱۲۱۰ کتابخانه کوپرولو.
- حسن بن علی. (بی تا [حدود سده ۷ و ۸ ق]). المرشد فی الحساب. نسخه ۲۱۵۴ کتابخانه مجلس و همچنین بخش لغات و مصطلحات آنکه سال ۱۳۹۵ در کهن‌ترین فرهنگ‌نامه فارسی دانش استیفا (تصحیح و تحلیل بخش لغات و مصطلحات) نفیسه ایرانی و علی صفری آق‌قلعه تصحیح کرده‌اند.
- خوارزمی، محمد بن احمد بن یوسف. (۱۸۹۵ م). مفاتیح‌العلوم. تحقیق جی. فان‌فلوتن، لیدن، بریل.
- خوارزمی، محمد بن احمد بن یوسف. (۱۳۶۲). ترجمه مفاتیح‌العلوم. ترجمه حسین خدیو‌جم، تهران، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.
- شادروی‌منش، محمد و نفیسه ایرانی. (۱۳۹۶). «تحلیل اصطلاح برات در متون دانش استیفا». نشریه ادب فارسی دانشگاه تهران، دوره ۷، ش ۱، صص ۱۸۷ - ۲۰۵.
- شریک‌امین، شمیمس. (۱۳۵۷). فرهنگ اصطلاحات دیوانی دوران مغول. تهران، فرهنگستان ادب و هنر ایران.
- شمس‌الدین محمد آملی. (۱۳۸۹). نفائس‌الفنون فی عرایس‌العیون. به تصحیح ابوالحسن شعرانی، تهران، انتشارات اسلامی.

صادقی، علی اشرف. (۱۳۵۱). «اجاره‌نامه، قباله‌نامه، قصبچه...». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، شماره ۷۹ و ۸۰، صص ۱۴۷-۱۵۰.

صفری آق‌قلعه، علی. (۱۳۸۶). «لطایف شرفی و ارتباط آن با نفائس‌الفنون و منشآت خاقانی». گزارش میراث، ش ۱۷ و ۱۸، صص ۱۴-۱۷.

فخر مدبر (محمد بن منصور مبارکشاه). (۱۳۴۶). *آداب الحرب و الشجاعة*، به تصحیح احمد سهیلی خوانساری، تهران، اقبال.

فرهنگ مصادر اللغة. (۱۳۷۷). نویسنده ناشناخته. به تصحیح عزیزالله جوینی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

فروغ اصفهانی، محمدمهدی. (۱۳۷۸). *فروغستان*. به کوشش ایرج افشار، تهران، میراث مکتوب.

فلک علاء تبریزی. *سعادت‌نامه*. نسخه شماره ۴۱۹۰ از کتابخانه ایاصوفیه.

فلک علاء تبریزی. (۱۳۸۱). *لطایف شرفی*. در: چاپ عکسی سفینه تبریز، صص ۴۱۸ - ۴۳۴.

فلک علاء تبریزی. *قانون السعادة*. نسخه شماره ۲۵۵۶ کتابخانه برلین.

کافی، ابوالفتح حمد بن حسین بادی. (۲۰۱۴ م). *الملخص فی اللغة*. به کوشش غلامرضا دادخواه و عباس گودرزنی، کاستا میسا، انتشارات مزدا.

کرمانی، ابواسحق غیاث‌الدین محمد. (۹۵۱ ق). *رساله سیاق*. نسخه ۶۵۴۴ کتابخانه مجلس.

مازندرانی، عبدالله بن محمد بن کیا. (۱۹۵۲ م). *رساله فلکیه در علم سیاق*. به تصحیح والتر هینس، ویس‌بادن، انتشارات هیئت مستشرقین در فرهنگستان ماینس و نسخه شماره ۶۵۴۱ مجلس.

مازندرانی، عبدالله بن محمد بن کیا. *رساله فلکیه در علم سیاق*. نسخه خطی به شماره ۶۵۴۱ مجلس.

مفید بافقی. (۱۳۴۰). *جامع مفیدی*. تصحیح ایرج افشار، تهران، کتابفروشی اسدی.

معین، محمد. (۱۳۷۱). *فرهنگ فارسی*. تهران، ج ۶، انتشارات امیرکبیر.

میرخواند (میرمحمد بن سیدبرهان‌الدین خداوندشاه). (۱۳۳۹). *تاریخ روضه الصفا*. تهران، کتابفروشی خیام.

میرزا رفیعا. (۱۳۸۵). *دستور الملوک میرزا رفیعا*. تصحیح محمداسماعیل مارچینکوفسکی، ترجمه علی کردآبادی، تهران، مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.

نامی، قطب‌الدین خسروشاه. *حدیقه الحساب*. نسخه خطی به شماره ۳۰۲ کتابخانه حوزه علمیه امام صادق اردکان.

نامی، قطب‌الدین خسروشاه. *حدیقه الحساب*. نسخه خطی به شماره ۵۰۱۲ کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

نخجوانی، محمد بن هندوشاه. (۱۹۷۱ م). *دستورالکاتب فی تعیین المراتب (ج ۲ / ۱)*. به کوشش عبدالکریم علی اوغلی علیزاده، مسکو، اداره انتشارات دانش.

نخجوانی، محمد بن هندوشاه. (۱۹۷۶ م). *دستورالکاتب فی تعیین المراتب (ج ۲)*. به کوشش عبدالکریم علی اوغلی علیزاده، مسکو، اداره انتشارات دانش.

نصیری، میرزا علینقی. (۱۳۷۲). *القاب و مواجب دوره سلاطین صفویه*. تصحیح یوسف رحیم‌لو، مشهد، انتشارات دانشگاه مشهد.

References

- Anvari, Hasan. 1373. "Court Terms of the Ghaznavid and Seljuqi Periods". Tehran: Sokhan va Tahuri. (in Persian)
- Anvari, Hasan et al. 1381. "Sokhan Grand Persian Dictionary". Tehran: Sokhan. (in Persian)
- Irani, Nafiseh. 1396. PhD thesis, "A Study of Vocabulary and Idioms in the Educational Texts of the Ilkhanid and Timurid Periods (with emphasis on: Latayif-i Sharafi, Sa'adatnameh, Qanun al-Saadah, and Risaleh-yi Falakiyye)". Supervisor: Dr. Mohammad Shadrooymansh. Kharazmi University, Tehran.
- Irani, Nafiseh and Ali Safri Aghghal'eh. 1395. "The Oldest Persian Dictionary of Estifa (Edition and Analysis of the Vocabulary and Terms of Al-Murshid fi al-Hisab)". Tehran: Miras-e Maktoob. (in Persian)
- Ibn al-Jawzi, Abu al-Faraj. 1412 AH. "Al-Muntazam fi Tarikh al-Muluk wa al-Umam". Edited by Muhammad Abdul Qadir Ata and Mustafa Abdul Qadir Ata. Beirut. (in Persian)
- Taj al-Din Hasan Qumi. 1385. "Tarikh-i Qom". Edited by Mohammad Reza Ansari Qomi. Qom: Marashi Najafi Library. (in Persian)
- Tarikh-i Shahi Qarakhatay'yan. 1355. Edited by Mohammad Ibrahim Bastani Parizi. Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran. (in Persian)
- Dekhoda, Ali Akbar et al. 1334. "Loghatname". Tehran: Tehran University and Lughatnama-ye Dekhoda. (in Persian)
- Rashid al-Din Fazlullah Hamadani. 1386. "Jami' al-Tawarikh (The History of the Seljuq Dynasty)". Edited by Mohammad Roshan. Tehran: Miras-e Maktoob. (in Persian)
- Zamakhshari, Abu al-Qasim Mahmud ibn Umar. 1402 AH. "Maqamat al-Zamakhshari". Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyah. (in Persian)
- Zamakhshari, Abu al-Qasim Mahmud ibn Umar. 679 AH. "Sharh al-Nasa'ih al-Kubra". Manuscript 1210, Cooper Library. (in Persian)
- Hasan ibn Ali. Undated [7th-8th centuries AH]. "Al-Murshid fi al-Hisab". Manuscript 2154, Majlis Library, also the section on vocabulary and terms that Nafiseh Irani and Ali Safri Aghghal'eh corrected in 1395 in the oldest Persian dictionary of knowledge.
- Khwarizmi, Muhammad ibn Ahmad ibn Yusuf. 1895 CE. "Mafatih al-Ulum". Edited by J.G. van Floten. Leiden: Brill.
- Khwarizmi, Muhammad ibn Ahmad ibn Yusuf. 1362 CE. "Translation of Mafatih al-Ulum". Translated by Hossein Khadiv Jam. Tehran: Elmi va Farhangi Publishers. (in Persian)
- Shadrooymansh, Mohammad and Nafiseh Irani. 1396. "Analysis of Barat Idioms in the Texts of Estifa". *Adab-e Farsi Journal*, University of Tehran, Vol. 7, No. 1, pp. 187-205.
- Sharik Amin, Shomays. 1357. "Court Terms of the Moghul Periods". Tehran: Farhangestan-e Adab va Honar-e Iran. (in Persian)

- Shams al-Din Muhammad Amoli. 1389. "Nafa'yes al-Funun fi 'Arayes al-'Uyun". Edited by Abu al-Hasan Sha'rani. Tehran: Eslamiyyeh Publishers.
- Sadeghi, Ali Ashraf. 1351. "Ejarah-namcheh, Qabaleh-namcheh, Qasabcheh"... Majalleh-ye Daneshkadeh-ye Adabiyat va Olum-e Ensani, University of Tehran, No. 79-80, pp. 147-150.
- Safri Aghghal'eh, Ali. 1386. "Latayef-i Sharafi and its connection whit Nafa'yes al-Funun va Mansha'at-i Khaghan'i". Gozarish-e Mirasat, No. 17-18, pp. 14-17.
- Fakhr Mudabbir (Muhammad ibn Mansur Mubarakshah). 1346. "Adab al-Harb wa al-Shuja'a". Edited by Ahmad Soheili Khansari. Tehran: Eqbal.
- Farhang-e Masadir al-Lughah. 1377. Tehran: Tehran University Publications.
- Forough Isfahani, Mohammad Mehdi. 1378. "Foroughistan". Edited by Iraj Afshar. Tehran: Miras-e Maktoob.
- Falak -Ala Tabrizi. "Sa'adatnameh". Manuscript No. 4190, Ayasofya Library.
- Falak -Ala Tabrizi. 1381. "Latayef-i Sharafi". In: Safineh Tabriz, pp. 418-434.
- Falak -Ala Tabrizi. "Qanun al-Sa'adah". Manuscript No. 2556, Berlin Library.
- Kafi, Abulfath Hamid ibn Hussein Badi. 2014. "Al-Mulakhkhas fi al-Lughah". Edited by Gholamreza Dadkhah and Abbas Goudarznia. Casta Mesa: Mazda Publishers. (in Persian)
- Kermani, Abu Ishaq Ghiyath al-Din Muhammad. 951 AH. "Risaleh-i Siyagh". Manuscript 6544, Majlis Library.
- Mazandarani, Abdullah ibn Muhammad ibn Kia. 1952 CE. "Risaleh-i Falakiyye dar Ilm-i Siagh". Edited by Walter Heinz. Weisbaden: Entesharat-e Hey'at-e Moustashraqin dar Farhangestan-e Mainz va Nuskheh-i Shomareh 6541 Majlis.
- Mazandarani, Abdullah ibn Muhammad ibn Kia. "Risaleye Falakiyye" Manuscript copy number 6541, Majlis.
- Mofid Bafqi. 1340. "Jame' Mofidi". Edited by Iraj Afshar. Tehran: Asadi (in Persian).
- Mo'in, Mohammad. 1371. "Farhang-e Farsi". Tehran: Amir Kabir Publications. (in Persian)
- Mir Khand (Mir Muhammad bin Seyed Bahr al-Din Khand Shah). 1339. "Tarikh-i Rawdat al-Safa". Tehran: Khayyam. (in Persian)
- Mirza Rafi'a. 1385. "Dastur al-Muluk". Edited by Mohammad Ismail Marchenko. Translated by Ali Kurdabadi. Tehran: Foreign Affairs Publishing. (in Persian)
- Nami, Qutb al-Din Khusraw Shah. "Hadiqat al-Hisab". Manuscript No. 302, Imam Sadegh Library, Ardakan.
- Nami, Qutb al-Din Khusraw Shah. "Hadiqat al-Hisab". Manuscript No. 5012, Majlis Library.
- Nakhjavani, Muhammad ibn Hindushah. 1971 CE. "Dastur al-Katib fi Ta'yin al-Maratib". Edited by Abdul Karim Ali Oghli Alizadeh. Moscow: Danesh. (in Persian)